

LİBERAL PERSPEKTİF ANALİZ

SAYI: 18 • ŞUBAT 2021

TÜRKİYE, DİYANET, SEKÜLER BİR LİBERAL DEMOKRASİ

Prof. Dr. İştar Gözaydın

FRIEDRICH NAUMANN
FOUNDATION For Freedom.

Türkiye

LİBERAL PERSPEKTİF ANALİZ

Sayı: 18 • Şubat 2021

TÜRKİYE, DİYANET, SEKÜLER BİR
LİBERAL DEMOKRASİ

Prof. Dr. İştar Gözaydın

© Özgürlük Araştırmaları Derneği, 2021

Bu alışma, Friedrich Naumann Vakfı Türkiye Ofisi (FNF Türkiye) tarafından desteklenmektedir. Bu çalışmadaki görüşler yazara aittir Friedrich Naumann Vakfı Türkiye Ofisi (FNF Türkiye) ve Özgürlük Araştırmaları Derneği'nin görüşlerini yansıtmaz.

Özgürlük Araştırmaları Derneği

Çankaya Mah., Atatürk Bul., No: 160 D: 10 Çankaya, Ankara

(312) 213 24 00 www.oad.org.tr info@oad.org.tr

[f](https://www.facebook.com/ozgurlukarastirmalari) [ozgurlukarastirmalari](https://www.facebook.com/ozgurlukarastirmalari) [ozgurlukar](https://twitter.com/ozgurlukar)

Prof. Dr. İştar Gözaydın

İştar Gözaydın 1959'da İstanbul'da doğdu. Ortaöğrenimini Üsküdar Amerikan Kız Lisesi'nde; lisans eğitimi İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde; lisansüstü çalışmalarını, kazanmış olduğu Fulbright bursu ile, Georgetown University ve New York University School of Law'da tamamladı. 1983 yılında başladığı akademik kariyerinde 1992'de doktor, 1997'de doçent, 2006'da profesör unvanlarını aldı. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İdare Hukuku Anabilim Dalı, Mimar Sinan Üniversitesi Şehir ve Planlama Bölümü, İstanbul Teknik Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü, Doğuş Üniversitesi Hukuk ve Fen-Edebiyat Fakülteleri, Gediz Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde kadrolu; Boğaziçi ve Sabancı Üniversitelerinde yarı zamanlı öğretim üyesi olarak görev yaptı. Akademik çalışmaları, din ve devlet ilişkileri, Türkiye'nin dış politikasında dinin rolü, dinsel ayrımcılık ve hukuk-siyaset ilişkileri üzerinde yoğunlaşan Gözaydın, London University Birkbeck College ve London Metropolitan University'de de konuk öğretim üyesi olarak bulunmuştur. Hakkında "Terörle Mücadele Kanunu" kapsamında yürütülen ve Aralık 2016-Mart 2017 tarihlerinde üç buçuk ay boyunca özgürlüğünün elinden alınmasına vesile olan yargı süreci sonunda beraat etti; ancak pasaportu üç yıl boyunca kendisine iade edilmediğinden, atanmış olduğu Leipzig Üniversitesi Leibniz profesörlüğü pozisyonunda fiilen bulunamadı. İnsan hakları alanında çalışan Helsinki Yurttaşlar Derneği (şimdiki adıyla Yurttaşlar Derneği) kurucuları arasında olan, çok sayıda ulusal ve uluslararası yayını bulunan ve pek çok uluslararası bilimsel proje yürüten Gözaydın, 2017 yılı Oslo Üniversitesi, Lisl and Leo Eitinger İnsan Hakları dl'ne layık görülmüştür. Kurucuları arasında yer aldığı Açık Radyo'da 1995'ten bu yana farklı müzik ve hukuk konulu programları hazırlamakta ve sunmakta; Aralık 2017'den beri Medyascope'da yayınlanmakta olan, ulusal ve uluslararası siyasetin bir grup kadın tarafından değerlendirildiği haftalık Femfikir programının katılımcıları arasında bulunmaktadır. 2018 Ekim'inden beri Gergedan Kitabevi'nde uzun soluklu seminerler dizisi sürdürmektedir.

İÇİNDEKİLER

1. Giriş.....	5
2. Neden Laiklik? Neden Diyanet?.....	7
3. Günümüzde Durum.....	10
4. Sonuç Yerine.....	21
Yararlanılan Kaynaklar.....	24

1. GİRİŞ

Modernite, üzerinde pek fikir birliği olamayan kavramlardan biri. Ekonomide temel değer in topkaktan paraya, önde gelen ekonomik faaliyetin tarımdan tecime döndüğü, referansların dini olandan insan aklına evrildiği, yeni toplumsal yapıların zuhur ettiği, milliyetçilik ideolojisinin yükseldiği, siyasal yapıların ulus-devletlerden oluştuğu; kısacası “katı olan her şeyin buharlaştığı” bir süreçten bahsediyoruz. Tartışmalı da olsa ağırlıklı modernitenin Batı Avrupa coğrafyasında oluşup 1500’lerden itibaren adım adım tırmanan ve sonunda bütün yerküreyi etkisi altına alan bir süreç ve paradigmlar dönüşümü olduğu kabul edilir. Milliyetçilik, liberalizm, demokrasi, sosyalizm, muhafazakarlık gibi tarikhlerin ve tercihlerin tekmilli modern zamanların siyasal ürünleridir.

Rasyonalite ve insan aklına dayanan Aydınlanma düşüncesi de modernitenin fikri boyutudur. Bu koşullar altındaki din kurumu ise bu süreçte hangi coğrafyaya bakılsa hep ikircikli bir konumda; ortak ağırlıklı payda siyasal iktidarların dini bir rakip olarak algılaması ve çözümün hep bir tür kontrol mekanizmalarında bulunması. Amerika Birleşik Devletleri, modern ulus-devlet yapısının (modern cumhuriyetin) ilk doğrudan uygulaması sayılabilir. Bu siyasal yapının kurucuları örneğin, geride bıraktıkları topraklardaki din savaşlarından bezmişlerdi. Tek bir inancı yeğlemenin de sakıncalarının farkında olarak, sekülerite¹ olarak adlandırılacak kavramı, yani kabaca bir tanımla

Rasyonalite ve insan aklına dayanan Aydınlanma düşüncesi de modernitenin fikri boyutudur. Bu koşullar altındaki din kurumu ise bu süreçte hangi coğrafyaya bakılsa hep ikircikli bir konumda; ortak ağırlıklı payda siyasal iktidarların dini bir rakip olarak algılaması ve çözümün hep bir tür kontrol mekanizmalarında bulunması.

¹ Gerek seküler gerek laik, hatta en başta din gibi kavramların tanımlanmasının, ortak bir anlam paydasında kullanılması zor ve sorunludur. Din/dinler/dini/inanç/tanrı ve ilgili pek çok kavramın çoklu-disiplinli ve çoklu-kültürel bir yaklaşımla ele alındığı bir çalışma için bkz. Mark C. Taylor (ed.) *Critical Terms for Religious Studies*. Talal Asad’ın, Wittgenstein’dan esinlenen bir perspektifle “sekü-

'siyasi iktidarın din kurumlarına ve inanç gruplarına mesafeli olma prensibini' hukuk ve siyaset sistemlerine yerleştirmeye çabaladılar. Buna karşılık, Kıta Avrupası'nda bu sıralarda ulus-devlete dönüşme süreçleri yaşamakta olanlardan Fransa, laiklik olarak adlandırılacak benzer anlayışı, ancak bu kez dinsel otoritenin siyasi iktidarın kontrolü altına alındığı türünü hukuk ve siyaset sistemlerine kattı. Bu noktada her siyasi oluşumun kendi tarihi ve kültürünün ürettiği deneyimleri, endişeleri ve korkularının farklı uygulamalara yol açtığını; tek bir uygulama olmadığını göz önünde tutmakta yarar var.

1923'te siyasi ve yasal olarak kurulan Cumhuriyet Türkiye'si bir modernite projesiydi. Özellikle 1923'ten 1945'e kadar olan tek partili dönemde kurucu seçkinler, kendi tahayyüllerindeki moderniteyi üretebilmek için sosyal ve kültürel mühendislik yaptılar. Osmanlı modernleşmesinden farkı, Cumhuriyet'in kurucu seçkinlerinin laiklik² yanlısı politikalarının modern/Batılı bir yapıya doğru sadece ülkenin üst yapısını değiştirmek yönünde değil, aynı zamanda toplumu tümüyle dönüştürme çabalarıdır. Tekrar edilecek olursa, geleneksel inanç sistemleri modernleşme süreçlerinde bir tehdit olarak görüldü. Diğer bir deyişle, din kurumunun benzer süreçlerdeki pek çok başka siyasi yapılarda olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadroları tarafından da modernitenin rakibi olarak algılandığı gözlemlenebilir. Bu nedenle dini kamusal alandan çıkarmak ve bireyin inanç ve uygulama meselesine indirgemek için politikalar uygulandı ve böylelikle din özgürlüğü ilkesinin yalnızca özelleştirilmiş dini³ koruması sağlandı. "Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte, (Osmanlı'nın) dini kozmolojisinin yerini milliyetçi bir

ler" kavramının tarih içindeki oluşumunu tartıştığı çalışması *Formations of the Secular* (2003), din ve ritüel gibi kavramların da tarihi, yerel süreçlerin ürünleri olduğunu ortaya koyduğu her eseri gibi sofistike ve ufuk açıcı bir kaynak. Seküler ve laik kavramlarını Türkiye bağlamında tartışan Andrew Davison'ın ve ilgili literatüre bu bağlamda kavramlar kazandıran Ahmet Kuru'nun çalışmaları yukarıda bahsedilen zorluğu aşabilmek için yararlı olabilir.

- 2 Rex Ahdar ve Ian Leigh'in belirttiği üzere, "Fransa'nın laiklik politikası, devlet üzerindeki klerik ve dini etkiyi ortadan kaldırmasa bile kısıtlama arzusunun bir örneğidir. ... Türkiye'deki modern İslam toplumu benzer şekilde, baskın dini grup tarafından uygulanan baskıyı önlemek için bireysel din özgürlüğüne kısıtlamaların getirildiği, güçlü seküler ilkeler üzerine kurulmuş bir devlet örneğidir" (Ahdar ve Leigh 2005: 73). Laik ve seküler terimleri ve bunların türevleri hakkında kapsamlı argümantasyon için bkz. Davidson (2003). Bu çalışmada Türkiye'deki cumhuriyetçi devlet pratiği için 'laik' terimini kullanılmasının nedeni Türkiye'nin Cumhuriyetçi karar alıcı seçkinlerinin tüm mevzuat ve diğer yasal düzenlemelerde tercih ettiği kavramın "laiklik" olmasıdır.
- 3 "Din özel bir meseledir" anlayışı ve modernizasyon süreçlerindeki sonuçları için bkz. Casanova 1994: 40-66.

ontoloji ve pozitivist bir epistemoloji aldı. Toplumsal düzenin artık dini bir düzenden değil, ulusal değerlerin konfigürasyonundan ileri geleceği düşünülüyordu (...). Devlet... milliyetçi ahlakın kaşifi, onun koruyucusu ve aynı zamanda yayıcısıydı”⁴. Böylece, 1924 yılında, İslam inancı ve uygulamalarına ilişkin hizmetleri yürütmeye yönelik laik idari bir birim olan *Diyanet İşleri Başkanlığı* (bundan sonra *Diyanet* olarak anılacaktır); İslam dininin gereklerini yerine getirmek, toplumu din konusunda aydınlatmak ve ibadet yerlerini yürütmek üzere kuruldu⁵. Bu kurum İslami hizmetleri düzenlemek için yapılandırılmıştı; ancak aslında resmi bir İslam anlayışını yayarak ‘dini’ kontrol etmenin ve paradoksal gibi görünse de seküleriteyi ‘güvence altına almanın’ bir aracıydı.

2. NEDEN LAİKLİK? NEDEN DİYANET?

Bu noktada, göz ardı edilmemesi gereken bir süreklilik mevcuttur: Türkiye Cumhuriyeti, siyasi iktidarın tarih boyunca dini otoriteyi hakimiyet altında tuttuğu bir coğrafyada yeşermiştir. Bizans’tan iktidarı devralmış Osmanlı siyasal yapılanmasının din-devlet ilişkileri, selefiyle bir süreklilik sergileyerek Cumhuriyet’e kadar uzanır. Şeyhülislam halife-sultan tarafından atanır ve azledilir; din ile ilgili meseleler sultan adına şeyhülislam tarafından yürütülürdü.⁶ Bir otorite üzerinde başka bir otoritenin göreve getirme kadar, o görevden alma yetkisinin de bulunması iktidarının niteliği hakkında açık bir göstergedir.

Laiklik ilkesi Anayasa’da ilk kez 1937 yılında yer aldı. Değişiklik üzerinde çalışan Teşkilâtı Esasiye Encümeni mazbatasında bu ilkenin, “Türk devletininki ile beraber doğuş tarzının ve kuruluşunda hakim olan ve fiiliyet sahasında şimdiye kadar inkişaf eden umdelerden...”⁷ biri olduğu belirtilir. Malatya Mebusu İsmet İnönü ve 153 arkadaşının teklifiyle başlayan süreç içindeki Meclis görüşmelerinde Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, “... bu memleket kahinlerin ve gayri mesullerin vicdanlara amil olmasından ve devlet ve millet işlerini görmesinden çok zarar görmüştür ... Madem ki tarihte deter-

Diyanet İşleri Başkanlığı, İslami hizmetleri düzenlemek için yapılandırılmıştı; ancak aslında resmi bir İslam anlayışını yayarak ‘dini’ kontrol etmenin ve paradoksal gibi görünse de seküleriteyi ‘güvence altına almanın’ bir aracıydı.

⁴ Sunar 1987: 85-86.

⁵ Kurumun ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Gözaydın 2020.

⁶ Murat Akgündüz 2002: 165-183. “... hazırlanan fetvaların son olarak padişah tarafından incelenmesi, şeyhülislam fetvalarının alınan kararlarda son söz olmak yerine sadece bu kararların şer’an geçerliliğini onaylayan bir mekanizma olduğu(nu gösterir)” Esra.Yakut 2005: 176. Hugh Poulton’a göre, “(ö)nde gelen ulamanın, özellikle de en yüksek rütbeli müftü olan şeyhülislamın görevi, şeriat ile padişahın fermanları arasında uyum sağlamaktır”. Bkz. Poulton, 1997: 34-35.

⁷ Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, V, 16 (1937), S sayısı 89, 3.

Cumhuriyet'in kurucularının fiili laiklik anlayışına gerektiğinde din kurumu temsilcisi olarak belirledikleri makamın bir tür olurlu almaya yönelik olduğu kadar; oluşturdukları bu kurumu, resmi İslâm'ın yayıcısı ve farklı grupların denetleyicisi olarak kullanmak da sığar.

ministiz, madem ki icraatta pragmatik maddiyetçiyiz, o halde kendi kanunlarımızı kendimiz yapmalıyız ... Eşhasın vicdan hürriyetlerine ve istedikleri dinlere intisabına zerre kadar müdahalemiz yoktur. Herkesin vicdanı hürdür. Bizim istediğimiz hürriyet, laikten maksadımız dinin memleket işlerinde müessir ve amil olmamasını temin etmektir. Bizde laikliğin çerçevesi ve hududu budur ... Biz diyoruz ki, dinler, vicdanlarda ve mabedlerde kalsın, maddi hayat ve dünya işlerine karışmasın. Karıştırmıyoruz ve karıştırmayacağız”⁸ sözleriyle hükümet adına görüşlerini ifade etti. Anayasa değişikliği Meclis'te oybirliğiyle kabul edildi. Böylece 5 Şubat 1937 günü kabul edilen 3115 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun'la⁹ “laik” nitelemesi anayasal bir temel oldu.

Türkiye Cumhuriyeti devletinin kurucularının 1924'ten itibaren Diyanet kurumuna idare içinde yer vermelerinin gerekçesini öncelikle, adı baştan Anayasa'da konulmuş olmasa da sonraki icraatlarıyla “laiklik” olarak nitelebilecek ideolojiyi benimsemeleri sonucu oluşturmaya çalıştıkları siyasal yapıyı korumaya yönelik olarak hukuk düzenine koydukları kurallar ve dengeler sisteminde aramak gerekir; paradoksal bir şekilde devlet dine ve bunun sosyo-politik alandaki muhtemel nüfuzuna karşı Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kullanmaktadır.¹⁰ Cumhuriyet'in kurucularının fiili laiklik anlayışına gerektiğinde din kurumu temsilcisi olarak belirledikleri makamın bir tür olurlu almaya yönelmek olduğu kadar;¹¹ oluşturdukları bu kurumu, resmi İslâm'ın yayıcısı ve farklı grupların denetleyicisi olarak kullanmak da sığar. Ancak ileriki yıllarda görülecek siyasalardan farklı olarak burada nihai amaç, toplumdaki yapısal değişikliklere yönelik eylem planları içinde din kurumunun öteki toplumsal kurum ve ilişkilerle, olanak ölçüsünde ilgisinin kesilmesidir. Diğer bir ifadeyle bu çerçevede bir laiklik anlayışıyla, devletin din karşısında tarafsızlığının öngörüldüğü klasik anlamından farklı olarak ‘din dışı kurallarla yönetilen devlet’ oluşturulmuş; siyasi rejimin güvencesi olarak da bir adım daha atılarak toplum da ‘eğitilerek’ laikleştirilmeye çalışılmıştır. Laik devlet için bir tehlike olarak görülen din olgusunun denetim altına alınması için İdare içi bir örgüt yapılandırılmıştır; diğer bir ifadeyle Türkiye Cumhuriyeti'nin 2000'lere kadar uzanan dönemindeki

⁸ Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, V, 16 (1937), 60-61.

⁹ Bkz. *Düster*, III, 18 (1937), 307; *R.G.*, 13.2.1937-3533.

¹⁰ Gözaydın 2020 ve ayrıca bkz. Gözaydın 2014.

¹¹ Diyanet İşleri Reisliği'nden 1200 sayılı ile gönderilmiş, ‘Tayyare (ve Hava Kurumu) hakkında müftülere tamim’ için bkz. İsmail Kara 2008/2017: 128-135.

kamu düzeni ve güvenlik sağlayıcılarının biri Silahlı Kuvvetler,¹² diğeri Diyanet olmuştur.

1924 tarihli ve 429 sayılı Şer'îye ve Evkaf ve Erkanı Harbiyei Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun, Diyanet İşleri Reisliği'nin, "dini mübini İslâm'ın (teşri ve infazı TBMM'ye ait olan muamelatı nasa dair olan ahkâm dışında) itikadat ve ibadeta dair bütün ahkâm ve mesalihinin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için" kurulduğunu belirtir. Bu bağlamda en önemli görev ve işlevlerinden biri dini konularda toplumu aydınlatmak olmuştur. Bu görev, Diyanet'in ilk özel kanunu olan 2800 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun gereğince çıkarılan 11 Teşrinisani 1937 tarihli ve 7647 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilâtı'nın Vazifelerini Gösterir Nizamname'den beri, bir yandan kendisine yöneltilen soruları yanıtlama, öte yandan da yayın faaliyetinde bulunma şeklinde yerine getirilmektedir. 633 sayılı ve 1965 tarihli Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ve halen yürürlükteki 1 Temmuz 2010 tarih ve 6002 sayılı Kanun'la da sürdürülen bu görev, önceden de belirtildiği gibi, Diyanet kurumu vasıtasıyla Türkiye Cumhuriyeti devletinin resmi din anlayışını üretmesidir. Böylece, Osmanlı döneminden beri Devlet nezdinde tercih edilen Sünni referanslı kabuller dışında kalan her dini anlayış, özellikle de başta Alevilik olmak üzere İslam'ın farklı yorumları, tüm Cumhuriyet tarihi boyunca anayasalarda ve ilgili hukuki düzenlemelerde yer alan eşitlik ve özgürlük düzenlemelerine rağmen Diyanet ve dolayısıyla da siyasi iktidar/idari yapılanma nezdinde hukuken değilse de fiilen ve siyaseten dışlanmaktadır.

Çok partili siyasete geçişten itibaren İslam, Osmanlı devletinin gerilemesinin ve Türk ulusunun Batı'nın siyasi, iktisadi, askeri ve entelektüel gelişmelerinin gerisinde kalmasının nedeni olarak değil, toplumsal dayanışmanın kaynağı ve Türk milli kimliğinin önemli bir unsuru olarak görülmeye başlandı. 1970'te kurulan Aydınlar Ocağı 1980'lerde siyaseten yükselen Türk-İslam sentezinin ideolojik altyapısını oluşturdu. Aydınlar Ocağı ciddi bir tehdit olarak görülen Kürt milliyetçiliği ve komünizme karşı Türk milliyetçiliğini güçlendirmek için İslam'ın aşılmasını savunmaktaydı. Sovyet

Laik devlet için bir tehlike olarak görülen din olgusunun denetim altına alınması için İdare içi bir örgüt yapılandırılmıştır; diğer bir ifadeyle Türkiye Cumhuriyeti'nin 2000'lere kadar uzanan dönemindeki kamu düzeni ve güvenlik sağlayıcılarının biri Silahlı Kuvvetler, diğeri Diyanet olmuştur.

¹² Nuray Mert'in, "... laikliğin bekçisi olmak ya da devletin bekçisi olarak siyasete burnunu sokan bir ordu anlayışı'nın AKP döneminde güçsüzleştirilmesi süreci ile ilgili olarak bir söyleşisinde dile getirdiği analiz için bkz. "televizyon programlarında, 'vay sen istemiyor musun askerî vesayet'in son bulmasını' denildiğinde, şunu dediğimi hatırlıyorum 'Başı secde gören bir genelkurmay başkanıdır bu siyasi çevrenin görmek istediği', yoksa daha az militer bir toplum değil, tam tersine!" Mert 2020.

Çağına uygun olarak modern bir ulus-devlet projesi olarak zuhur eden 1920'lerin Türkiye Cumhuriyeti'nde din, bir yandan dünyevi iktidar tarafından, biçimlendirmek istediği toplumsal yapı sebebiyle bir rakip gibi görülmüş; bir yandan da Cumhuriyet'in kurucu kadroları dini unsurları tümüyle yok etme çabasına girişmeyecek ferasete sahip oldukları için, deyim yerindeyse bir taşla iki kuşurma yoluna gitmişlerdir.

etkisini İslamlaşmaya destek vermekle dengelemeye çalışan ABD'nin yeşil kuşak politikasıyla da aynı doğrultuda olan bu ideolojik altyapı 1980 askeri rejimiyle siyasete taşındı.

1982 Anayasası'nın Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili maddesinde 1961 Anayasası'ndan farklı olarak, "laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinmek" suretiyle özel kanununda gösterilen görevleri yerine getireceği öngörülmüştür. Böylece Diyanet kurumu anayasal olarak Türk milli kimliğini korumakla görevli kılındı. 22 Nisan 1983 tarihli ve 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nun 89. maddesinde de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yerinin korunması düzenlenmiş; siyasi partilerin, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirmek durumunda olan Başkanlığın, Genel İdare içinde yer almasına ilişkin Anayasa'nın 136. maddesi hükmüne aykırı amaç güdemeyecekleri; yani kaldırılmasına yönelik faaliyette bulunamayacakları esası getirilmiştir.¹³

3. GÜNÜMÜZDE DURUM

Antonio Gramsci'nin *Hapishane Defterleri*'nde zikrettiği gibi, bir devletin yaşamı için zaruri iki şeyden biri silahlar diğeri ise dindir.¹⁴ Gramsci daha 20. yüzyıl başlarında ortaya attığı fikirlerinde insanların neden hegemonyaya boyun eğdiklerini "rıza" kavramı ile açıklamaya çalışıyordu. Gramsci'ye göre hegemonya; eğitim, kilise, politik partiler, sendikalar, vb. gibi rızanın kaynağını oluşturan özel kurumlara özerklik alanı tanıyan, dayanıklı ve bağımsız sivil topluma dayanmaktadır. Bu yüzden de modern koşullarda kazanmak isteyen sınıf, öncelikle entelektüel ve ahlaki önderliği ele almalıydı.¹⁵ Cumhuriyetin kurucu kadroları 'entelektüel ve ahlaki önderlik' yaklaşımını fena halde çarpıtarak benimsedi. Çağına uygun olarak modern bir ulus-devlet projesi olarak zuhur eden 1920'lerin Türkiye Cumhuriyeti'nde din, bir yandan dünyevi iktidar tarafından, biçimlendirmek istediği toplumsal yapı sebebiyle bir rakip gibi görülmüş; bir yandan da Cumhuriyet'in kurucu kadroları dini unsurları tümüyle yok etme çabasına giriş-

¹³ *Düstur*, c.V, 22/1 (1984), s.290; R.G., 24.4.1983-18027.

¹⁴ Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri 3.Cilt* (çev. Barış Baysal), Kalkedon, İstanbul 2012: 217.

¹⁵ Foucault' da iktidar kavramının anlamının ve oluşumunun, diğer iktidar teorileriyle karşılaştırarak tartışılması için bkz. Ebru Demir, "Foucault'da İktidarı Yeniden Düşünmek".

meyecek ferasete sahip oldukları için, deyim yerindeyse bir taşla iki kuş vurma yoluna gitmişlerdir. 1924'te yapılandırılan Diyanet İşleri Başkanlığı, Cumhuriyet'in resmi din bilgisini üretmek üzerine kuruldu: buradaki anlayış, daha sonradan da yetkililerinin ağzıyla her fırsatta ifade edileceği gibi 'doğru din' ya da 'sağlıklı din anlayışı' doğrultusunda; 'dini, sahil bilgi ışığında doğru bilgiyle donanarak yerine getirmek' amacını sağlamaya yönelikti. Referans olarak da Osmanlı'dan beri resmi din anlayışı olarak kabul gören Sünni İslami yorum benimsendi. Bu yapılandırmada tabii ki diyanet ile ilgili her şeyi ve herkesi kontrol altında bulundurma gayesi de mevcuttu. Gramsci'nin sivil toplumunun yerine devletin talip olmasıyla rıza ögesi epeyce zedelendi. Osmanlı'da da zayıf olan ve olsa olsa Şerif Mardin'in tespitiyle tarikatlarca teşkil edilen sivil toplum 1925'te tekke ve zaviyelerin ilgisiyle yok olmadıysa da darbe olarak yeraltına itildi. Yeni Cumhuriyet'in din hususundaki yaklaşımına, en hafif ifadeyle, tereddütle bakan müteheyin nüfusun 2000'lere kadar Diyanet İşleri Başkanlığı'nı ne kadar kabul ettiği şüphe götürür. Ancak bu kurumun devlet nezdinde Althusser'ci bir anlayışla 'ideolojik aygıtlar'ından telakki edildiği aşikardır. Bir kez daha altı çizilmek gerekirse, Diyanet kurumu ordu ile birlikte Cumhuriyet'in payandalarından biri olmuştur. Bu anlayış içindeki Cumhuriyet kadroları, özellikle 1930 ve 40'ların faşizan ikliminde bir taraftan da devleti kutsayarak bir sivil din üretmeye çalıştı. Bu çizginin 1980'lerde, kimlik siyasetinin yükselmeye başlaması ve etnik sürtüşmelerin yıkıcı boyutlara ulaşmasına karşı, bir anayasal düzenlemeyle din ve milliyetçiliği bulamaç haline getirme misyonunu Diyanet kurumuna yüklemesi şaşırtıcı değildir; ihtiyaç duyulduğu farz edilen tutkal, Diyanet kurumunca üretmesi beklenen macundu.

2002 sonrası, yani AKP'nin teslim aldığı Diyanet'in durumuna bakıldığında epey farklı bir resimle karşılaşılır. İki dönem arasındaki süreklilik, AKP'nin de gerek iç gerek dış siyasette Diyanet İşleri Başkanlığını devletin ideolojik aygıtı olarak kullanmasıdır; ancak bu kez AKP tabanının bu siyasaları kabulüyle Gramsci'ci "rıza" gösterilmiştir. Siyasi iktidar, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki gibi yoğun bir sosyal bir mühendislik faaliyeti içindedir; Diyanet de bunun en etkin araçlarından biri olarak işlevlendirilmiştir. Özellikle, Ağustos 2003 tarihinden itibaren Diyanet İşleri Başkan Yardımcılığı görevini sürdürmüş olan Prof. Dr. Mehmet Görmez'in Kasım 2010 tarihinde kuruma başkan olarak atanmasıyla adım adım faaliyet alanı genişleyen Diyanet'in iktidarı Foucault'cu anlamda daha da güçlendi. Ancak bu esnada Erdoğan'ın, kendine özgü bir başkanlık sistemine ilerleyen siyasi hamleleri içinde Diyanet gibi bir kurumun başında kamuoyunda görünürlüğü yüksek

İki dönem arasındaki süreklilik, AKP'nin de gerek iç gerek dış siyasette Diyanet İşleri Başkanlığını devletin ideolojik aygıtı olarak kullanmasıdır; ancak bu kez AKP tabanının bu siyasaları kabulüyle Gramsci'ci "rıza" gösterilmiştir.

Özgür
bir toplum için...

Kurum, gayet açıkça Sünni İslamcı bir anlayışta konumlanmış; devletin yansızlığı yani tüm nüfusuna eşit mesafede olma ilkesine tümüyle aykırı bir siyasa benimsenmiştir.

bir şahsın bulunmasına imkan kalmadı. Halihazır durumda Diyanet İşleri Başkanlığı, bizzat Cumhurbaşkanına bağlı, toplumsal yapılarda etkisi yüksek yetkilerle donanmış önemli bir devlet aygıtıdır. Kurum, gayet açıkça Sünni İslamcı bir anlayışta konumlanmış; devletin yansızlığı yani tüm nüfusuna eşit mesafede olma ilkesine tümüyle aykırı bir siyasa benimsenmiştir. Bu konumlama, halihazır Türkiye Devleti bakımından, kendi aldığı taraf dışında hiçbir anlayışa yer tanımak istemediği şeklinde okunabilir; ne Alevilik gibi farklı bir yorumun inanç bazında resmen kabulüne, ne de anayasal düzenlemelerle tanınmış ihtida gibi uygulamalara burada yer yoktur. Bu tutumun gerek uluslararası gerek ulusal hukuk nezdinde aykırılığı aşikardır.

Diyanet bağlamındaki gelişmelere daha yakından bakacak olursak, kurumun kuruluşundan itibaren taşıdığı kışveden oldukça farklılaşan bir görüntü ile karşılaşırız. 633 sayılı ve 1965 tarihli Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'da 1975 ve 1976 yıllarında yapılmış olan birtakım esasa ilişkin değişikliklerin, Anayasa Mahkemesi'nin 18 Aralık 1979 tarihli ve E.1979/25, K.1979/46 sayılı Kararı ile iptal edilmesi¹⁶ ve bu kararın 11 Mayıs 1981'de yürürlüğe girmesinden 29 yıl sonra, 1 Temmuz 2010 tarih ve 6002 sayılı Kanun'la yeni düzenlemeler getirildi. Aradan geçen 30 yıla yakın sürede Kurum ve faaliyetleri, bir takım kanun hükmünde kararname, Bakanlar Kurulu kararnameleri ve alt düzenleyici işlemlerle idare edildi. Bu durumun hukuk devleti anlayışı içinde yeri olamayacağı aşikardır ve ne yazık ki bir yandan Türkiye siyasi ve bürokratik elitinin hukuk zihniyetindeki çarpıklığa işaret etmektedir. Öte yandan, bu süre zarfında süren "nasıl bir Diyanet kurumu" tartışma ve karar alma mekanizmalarındaki pazarlıklarının da göz ardı edilmemesi gerekir. Bu mücadeleleri anlayabilmek için, aynı paralelde bir başka sürece bakılabilir. 25 Aralık 2010 tarihli bir internet haberi şu şekildedir:

"Diyanet'ten sorumlu Devlet Bakanı Çelik, TBMM'deki sohbetinde cumhuriyetin ilk yıllarında Diyanet'in protokolde 3. sırada olduğunu belirtti. Diyanet'in protokoldeki yeri konusunda Atatürk dönemine geri dönülmesi gerektiğini belirten Çelik, "Diyanet İşleri Başkanlığı protokolde ilk 10'a girmesi gerekir. Buna yönelik gerekli girişimleri ve görüşmeleri yaptım. Bazı temaslarım oldu. Diyanet çok önemli bir kurum. Sadece Türkiye için değil başta Ortadoğu ve Kafkasya olmak üzere bölgemiz için de önemli bir kurum. Bu kurumun 51. sırada yer alması kabul edilebilecek bir şey değil" dedi. Bunun için yeni bir yasa çıkar-

¹⁶ Anayasa Mahkemesi'nin bu kararı ile ilgili süreç ve sonuçlar için bkz. Gözaydın 2020, 101-105.

maya gerek olmadığını belirten Çelik, Dışişleri Bakanlığı'nın yeni protokol listesini hazırlamasının ardından Cumhurbaşkanı'nın bunu onaylamasının yeterli olacağını söyledi.¹⁷

Başlatılan girişimler neticesinde Dışişleri Bakanlığı tarafından 2012 yılı içinde tamamlanan yeni bir protokol listesi hazırlandı. Bununla ilgili günün başında çeşitli haberler ve yorumlar mevcuttur. ¹⁸ 14 Mayıs 2012 tarihli bir haberde şu ifadeler kullanılmaktaydı: ¹⁹

“Devlet Protokolünde en göze çarpan değişiklik Diyanet İşleri Başkanı'nda yapıldı. Eski listede 51'inci sırada olan Diyanet İşleri Başkanı 10'uncu sıraya yerleştirildi. Böylece Diyanet İşleri Başkanı, kuvvet komutanları, Bakanlar Kurulu üyeleri ve orgenerallerle oramirallerin önüne geçmiş oldu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında da TBMM reisi, Hükümet reisi, Ordu Reisi, Yargı reisi ve Diyanet Reisi, Atatürk'ün hemen solunda yer alıyordu. Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan yeni listenin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül tarafından onaylanarak 19 Mayıs törenlerinde uygulanması bekleniyor.”

Ancak, askerlerin itirazları nedeniyle 11. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Diyanet İşleri Başkanı'nı protokolde öne almayı öngören genelgeyi imzalamadı. Yeniden hazırlanan ve Gül'ün 2012'de imzaladığı ilgili genelgeyle, bakan yardımcılarını başbakanlık müsteşarının hemen ardına yani 36'ncı, kamu baş denetçisi de protokolde 38'inci sıraya yerleştirilmişti. Bu düzenlemeyle de Diyanet İşleri Başkanı'nın protokolde 51 olan yeri 53'e düşmüştü. Bu konuyla ilgili 2 Haziran 2015 tarihli bir haber şöyledir:²⁰

“Cumhurbaşkanı Tayyip Erdoğan'ın 2012'de değiştirildiğini sandığı devlet protokolünün değişmediği ortaya çıktı. Askerlerin itirazları nedeniyle 11. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Diyanet İşleri Başkanı'nı protokolde öne almayı öngören genelgeyi imzalamadı. Ancak Erdoğan'ın bu değişikliğin yapılmadığından haberdar olmadığı da önceki

¹⁷ <https://www.internethaber.com/diyanetin-protokol-sirasi-degisiyor-316882h.htm>

¹⁸ <http://www.radikal.com.tr/politika/yeni-protokolde-reisler-esasi-geliyor-1062231/>; <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/arinc-aturk-donemindeki-gibi-yapacagiz-20952978>; <https://www.memurlar.net/haber/230469/yenilenen-devlet-protokolunde-zihniyet-ayni-video.html>; <http://bianet.org/bianet/siyaset/138404-akp-nin-istedigi-kadar-sivillesme>

¹⁹ <https://www.sabah.com.tr/gundem/2012/05/14/devlet-protokolunde-sivillesme-donemi>

²⁰ http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/289679/Diyanet_e_protokol_ayari.html

Diyanet'in hizmetleri, kurulmuş olduğu 1923 yılından itibaren Türkiye ile sınırlıydı; 1980'ler sonrasında Avrupa'da yerleşik Türkiye kökenli vatandaşlara yönelik faaliyetlere de girişmişti. Ancak Adalet ve Kalkınma Partisi ve Davutoğlu ile birlikte Diyanet'in uluslararası arenadaki faaliyetleri Türkiye kökenli şahısların yaşadığı coğrafyaları aşmaya başladı.

gün katıldığı televizyon programında ortaya çıktı. Erdoğan, Diyanet İşleri Başkanı'nın protokoldeki sırasını 10 veya 12 zannederken, Mehmet Görmez'in sırası 53, plakası ise 45.”

“Dini Bülten” başlıklı bir internet sitesinde yer alan 26 Ocak 2017 tarihli bir bilgiye göre, yeni bir düzenleme yapılmış ve Diyanet İşleri Başkanı onuncu sıraya yerleştirilmişse de²¹ bunun doğruluğu şüphelidir; muhtemelen eski yanlış haber tekrarlanmaktadır. Protokol listeleri, 16 Nisan 2017’de yapılan Anayasa değişikliği neticesi geçilen Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’nde Cumhurbaşkanlığı tarafından yapılmaktadır.

Türkiye'nin Adalet ve Kalkınma Partisi döneminde değişen dış siyaseti ve özellikle, 2009-2014 yılları arasında dışişleri bakanı, 2014-16 yıllarında başbakan sıfatıyla Türkiye dış politikasının belirleyici ve uygulayıcısı olan Prof. Dr. Ahmet Davutoğlu'nun Türkiye'yi uluslararası arenadaki aktörlerden biri haline getirme iddiası taşıyan stratejisi²², TİKA ve benzeri bazı kurumlar gibi Diyanet İşleri Başkanlığı'nı da farklı bir faaliyet alanına taşıdı.²³ Diyanet'in hizmetleri, kurulmuş olduğu 1923 yılından itibaren Türkiye ile sınırlıydı; 1980'ler sonrasında Avrupa'da yerleşik Türkiye kökenli vatandaşlara yönelik faaliyetlere de girişmişti. Ancak Adalet ve Kalkınma Partisi ve Davutoğlu ile birlikte Diyanet'in uluslararası arenadaki faaliyetleri Türkiye kökenli şahısların yaşadığı coğrafyaları aşmaya başladı. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1 Aralık 2009 tarihinde Türkiye basınında yer alan İsviçre'deki minare referandumu ile ilgili “temel insan haklarının iptali veya ihlalinin referandum konusu yapılamayacağı gibi herhangi bir ulus, devlet yahut organ tarafından kısıtlanması veya bu anlama gelebilecek şekilde sınırlandırılmasının da kabul edilemeyeceği” şeklindeki yazılı açıklaması yeni anlayışın bir öncül ifadesi gibi okunabilir. ²⁴

²¹ <http://www.dinibulten.com/dxiyanet/devlet-protokolunde-diyanet-ve-muftulukler-kacinci-sirada/3637> yayın

²² Davutoğlu ile Adalet ve Kalkınma Partisi'nin dış politikalarının eleştirel üç değerlendirmesi için bkz. Gözaydın 2013: 50-59.

²³ Bkz. Gözaydın-Öztürk 2018.

²⁴ https://www.sabah.com.tr/gundem/2009/12/01/sinirlendirilmesi_kabul_edilemez

<https://www.milligazete.com.tr/haber/1088363/garip-bir-ziyaret-oldu> Ancak Görmez, 11 Temmuz 2014 tarihli bir diğer beyanatında, hukuki haklar rejimi yerine siyasi karşılıklılık esasına işaret eden bir ifade de kullanmıştır: “Ruhban Okulu’nu açmak Türkiye için bizim herhangi bir ilçede Kuran kursunu açmaktan çok daha basit bir hadisedir. Bu ülkede yaşayan bir Ortodoks cemaatinin kendi din adamını yetiştirmek için Selanik’e, Yunanistan’a muhtaç olması yahut Ermeni cemaatinin kendi din adamını yetiştirmek için Ermenistan’a göndermesi doğru değildir. Tabii ki siyasetin kendi kuralları vardır. Bunu düşüncektir. Hala Yuna-

Türkiye Diyanet Vakfı internet sitesindeki “Suriye, Irak, Afganistan, Arakan, Filistin, Yemen, Somali gibi ülkeler başta olmak üzere dünyanın neresinde olursa olsun mazlum ve mağdurların yardımına koşuyor, gerçekleştirdiğimiz insani yardım çalışmalarıyla acılarını dindirmeye çalışıyoruz” ifadesi, bu anlayışın bir neticesidir.²⁵ 6 Nisan 2010 tarihinde Türkiye dışında ikamet eden vatandaşlar ve “kardeş topluluklar” olarak adlandırılan gruplarla ilgili olarak Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) adıyla bir idari yapı kuruldu. Bu İdare, Türkiye’de öğrenim gören uluslararası burslu öğrencilere yönelik çalışmaları koordine etme, bu alanlarda verilen hizmetleri ve yapılan faaliyetleri geliştirme görevini üstlendi. Diyanet, bu çerçevede her yıl 1000 kadar burs vermektedir. Diyanet’in özellikle Balkanlardaki faaliyetleri, bu coğrafyalardaki kimi muhatapları açısından eleştirel bir yaklaşıma neden olmaktadır da buradaki dini temsilcilerin Türkiye ile iş birliğini tercih ettikleri gözlemlenmektedir.

2017’den itibaren Erdoğan ve AKP’nin Avrupa’daki Türkiye kökenli nüfusun oylarını alabilmek için giriştiği faaliyetler tepkilere neden oldu. Öte yandan Diyanet’e bağlı çeşitli kuruluşların bu ülkelerdeki Türkiye kökenli nüfus hakkında, başta Gülen cemaatine yönelik olmak üzere, çeşitli istihbarat çalışmalarında buldukları haberleri yayılmaya başladı. Eylül 2018’de, Almanya İçişleri Bakanlığı’nın, ‘bazı cami cemaatlerinin anayasaya düşman faaliyetler geliştirdiği’ görüşü çerçevesinde, Alman istihbaratının ülkedeki Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı birimlerini resmen izlemeye başlamayı gündemine aldığı bildirildi.²⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı, Avrupa’da birçok ülkeye sınavla din görevlisi göndermekte ve bu kişilerin maaşları Maliye Bakanlığı tarafından ödenmekte iken, bu uygulama da itirazlara neden olmaya başladı. Eylül 2019’da Avusturya Ulusal Meclisi’nde Avusturya Türk İslam Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Birliği (ATİB) ve Milli Görüş oluşumuna dair derneklerin denetlenerek yasalara aykırı bir durumun saptanması halinde kapatılmasını öngören önerge, bu derneklerin AKP’nin uzantısı ve merkezleri olarak kullanılması gerekçesiyle kabul edildi.

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yalnız dış politikada değil, iç siyasalarda da araçsallaştırılması 2010 sonrası artmıştır. Devletin, din alanı üzerinden iktidar mü-

nistan’da bir tek Bayram namazını kılmak için oradaki bütün Müslümanların gidip bir kapalı spor salonu kiralaması son derece üzücüdür” <http://www.haber7.com/guncel/haber/1200038-mehmet-gormez-paralel-yapi-maneviyati-caldi>

²⁵ <https://tdv.org/tr-TR/faaliyetlerimiz/>

²⁶ <http://www.diken.com.tr/alman-istihbarati-diyani-izlemeye-alabilir-bazi-cami-cemaatleri-anayasaya-dusman/>

Devletin, din alanı üzerinden iktidar mücadelesi yürütmesine Kürt halkının bir tepkisi olarak okunabilecek “sivil Cuma’lar” 2011’de, halkın Diyarbakır Konukevi önündeki eylem alanında, melelerin arkasında saf tutarak namaz kılması ve Kürtçe hutbe dinletisi ile başladı.

cadelesi yürütmesine Kürt halkının bir tepkisi olarak okunabilecek “sivil Cuma’lar” 2011’de, halkın Diyarbakır Konukevi önündeki eylem alanında, melelerin arkasında saf tutarak namaz kılması ve Kürtçe hutbe dinletisi ile başladı. Bunu takiben, Erdoğan tarafından 2012’de Diyarbakır’da “on bin kişilik cami yapılacağı” açıklanmış, Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerine bine yakın “İmam ve Kur’an öğreticisi” olarak görev yapacak mele ataması yapılmıştır.²⁷

Diyanet İşleri Başkanlığı halihazır başkanı Prof. Dr. Ali Erbaş’ın Mart 2019’da yaptığı bir konuşmadaki beyanları, kurumun ne şekilde hükümet politikalarının destekleyici ve uygulayıcısı olarak kabul gördüğünün açık ifadesidir: “Başkanlık olarak yurt içinde göçmenlerin yoğun olarak yaşadıkları 10 ilden başlamak üzere tüm illerimizde, geçici barınma merkezlerinde ve askerimizin başarılı operasyonlarıyla terörden arındırılan Fırat Kalkanı ve Zeytin Dalı operasyonları bölgelerinde din hizmetleri, din eğitimi, dini yayın ve insani yardım faaliyetleri yürütüyoruz. Örnek olarak zikretmek gerekirse söz konusu iki bölgede seçimi ve eğitimi tamamlanan bin 850 mahalli din görevlisi Başkanlığımız koordinesinde sahil dini bilgi ile din hizmetini bölgeye ulaştırmakta, yıllarca ezan sesine hasret kalan bölgelerde tekrar Allahu ekber nidaları yankılanmaktadır. İl ve ilçelerde Aile ve Dini Rehberlik Büroları ve bu alanda istihdam edilen vaizlerimizle ailenin sağlıklı şekilde kurulmasına ve yürütülmesine yönelik dini rehberlik faaliyetlerimiz artarak devam edecektir. ... Doğru dini bilgi ile milletimizi donatmazsak, o boşluğu nasıl din istismarcılarının aldığı ve giderek bir terör örgütüne dönüştüğünü, giderek bir FETÖ’ye, DEAŞ’a dönüştüğünü, bunu yaşayarak gördüğümüzü yeniden sizlere hatırlatmak ve bunun tedbirlerini sürekli uyanık olarak almak zorunda olduğumuzu ifade etmek istiyorum.”²⁸

Bu dönem, kadınlara götürülen hizmetlerin de arttırılmaya çalışıldığı ve özellikle bu nedenle Diyanet İşleri Başkanlığı’nda kadın istihdamının arttırıldığı

²⁷ *Evrensel* gazetesi, 15 Aralık 2011, <https://www.evrensel.net/haber/19406/mele-projesi-kurtleri-kontrol-altina-alma-planidir>; *Evrensel* gazetesi, 21 Haziran 2012, <https://www.evrensel.net/haber/31331/hukümetin-mele-ordusu-bolgede>. Bu habere göre, “Hükümetin özellikle Bölge’de ‘Sivil Cuma’ eylemlerinin başlamasının ardından gündeme aldığı ‘mele açılımı’ Şubat 2011’deki MGK’da ele alınmış ve toplantı kararlarının yer aldığı ‘Terörle Mücadele Strateji Belgesi’ başına yansımıştı. ... MGK’da kabul edilmesinden sonra sınırlı sayıda kuruma gönderilen belgede, ‘Camiilerin ve din adamlarının terörle mücadelede bilinçlendirme çalışmalarına etkin katılımının sağlanması’ kararına yer verilmişti. Belgede şu ifadelere yer verilmişti; ‘Bölge illerinde din motifinin etkin olduğu gerçeğinden yola çıkılarak Diyanet İşleri Başkanlığıyla ortak çalışma yapılacak. Din adamları bilinçlendirmede daha aktif görev yapacak.’”

²⁸ <https://www.yeniakit.com.tr/haber/ali-erbas-diyamet-her-turli-siyasi-ve-ideolojinin-uzerindedir-ayrıştırma-ve-fitneye-alet-edilemez-639243.html>

bir dönem olmuştur:²⁹ “Nüfusumuzun yarısından fazlasını bayanların oluşturduğu gerçeğinden hareketle, Başkanlığımız; bayanların dinî konulardaki soru ve sorunlarını daha rahat ortamlarda aktarabilmelerini sağlayabilmeleri için, bayan din görevlileri ve müftülüklerimizdeki aile irşat ve rehberlik bürolarının nicelik ve nitelik bakımından artırılmasına özel önem vermektedir ve vermeye devam edecektir. (...) Nüfusumuzun yarısından fazlasını oluşturan bayanların dinî konulardaki soru ve sorunlarını daha rahat ortamlarda aktarabilmelerini sağlayabilmek için, bayan din görevlisi ve müftülüklerimizdeki aile irşat bürolarının sayısı artırılmalı ve buralarda daha nitelikli ve donanımlı personel görevlendirilmelidir.”³⁰ Bu tespitler doğrultusunda, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürütülen din hizmetleri yalnız Türkiye’de değil, Türkiye kökenlilerin yaşadığı coğrafyalarda da ağırlıklı olarak kadınlar tarafından ve kadınlar için yürütülen bir kamu hizmetine dönüşmüştür. Bunun önemli iki istisnası vardır. Birincisi din hizmetlerinin yönetimi büyük oranda sadece erkekler tarafından yapılmaktadır; Diyanet İşleri Başkanlığı’na ilk defa ancak 2018 yılında bir kadın başkan yardımcısı atanmıştır. İkincisi ise cami hizmetlerinden erkeklerin yararlanma oranının daha yüksek olmasıdır.³¹

Diyanet İşleri Başkanlığı 2012 yılında, “Alo Fetva”³² olarak bilinen dini danışma hattı hizmetini başlattı. Yurtiçinden ve cep telefonlarından ücretsiz olarak ulaşılabileceği kolaylığı da getirilen bu hizmette kadınlar, kadın operatöre; erkekler, erkek operatöre soru yöneltmekte ve soru sormak isteyenleri buldukları şehrin müftülüğüne de yönlendirmekteydi.³³ Sorulara verilen yanıtlar tepki çekmeye başlayınca, bu hizmet önce askıya alındı, ardından dönemin Başbakan Yardımcısı Bekir Bozdağ tarafından, “Artık telefonla arayanlara telefonda fetva verilmesi dönemi kapanıyor. Diyanet, Alo-Fetva hattını arayanların sorularını alacak, bu sorulara cevaplar

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürütülen din hizmetleri yalnız Türkiye’de değil, Türkiye kökenlilerin yaşadığı coğrafyalarda da ağırlıklı olarak kadınlar tarafından ve kadınlar için yürütülen bir kamu hizmetine dönüşmüştür.

²⁹ Bu hususta derinlikli bir araştırma ve analiz için bkz. Maritato 2020.

³⁰ 2011 Faaliyet Raporu, 53.

³¹ Türkiye’de personel ve diğer giderleri Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından ödenen yaklaşık 90.000 caminin kadınlar için namaz kılma yeri olan sayısı 2018 itibarıyla 60.456 idi. Camide kadınların abdest alabileceği yerin bulunduğu cami sayısı 25,470’tir. Bkz. Sancar – Yıldırım- Çınar- Yılmaz- Arslan 2018: 24-26.

³² “Fetva” teriminin yaygın ve kamusal olarak kullanılması (örneğin, <https://fetva.diyaret.gov.tr/AloFetva190>) da bu tarihlere denk düşer. İslam hukuku ile ilgili bir sorunun, dinî hukuk kurallarına göre dini otorite tarafından çözümünün açıklanması anlamına gelen fetva sözcüğünün 2000’ler öncesi Cumhuriyet seçkinlerince kullanımına pek rastlanmaz.

³³ “... modern hayatın getirdiği kimi pratik sorunlar karşısında müftülüklerden görüş istenmekte” Akşit- Şentürk- Küçükural- Cengiz 2012: 83.

yazılı olarak verilecek. Yazılı cevaplarda da ilçenin müftüsünün ilçedeysen, ildeyse il müftüsünün, Diyanet'te ise Din İşleri Yüksek Kurulu'nun onayı olacaktır." açıklaması yapıldı. Tepki uyandıran yanıtlar arasında, "Öz kızını öperken şehvet duymanın nikaha etkisi olur mu?" sorusuna verilen, "Babanın şehvetle kızını öpmesi ya da şehvetle ona sarılmasının nikâha bir etkisi yoktur." ve "Babanın kızını kalın elbiselerden tutarak ya da vücuduna bakıp düşünerek, şehvet duyması, bu tür bir haramlık oluşturmaz. Ayrıca kızın, 9 yaşından büyük olması gerekir." ifadeleri özellikle tepki çekmişti. Basında çıkan haberlere göre, hattın kapanmasına yol açan cevaplardan bazıları da şöyle idi: "Bir kimse yüzüne karşı, 'Seni boşadım, benden boş ol!' gibi boşamayı ifade eden sözleri şifahî olarak söylemek suretiyle, eşini boşayabileceği gibi bu sözleri telefon, mektup, mesaj, internet ve faks yoluyla bildirerek de boşayabilir."; "Şans faktörüne dayalı olan piyango, toto, loto, iddia, müşterek bahis, ganyan gibi tertip ve oyunlar da kumardır ve haramdır."; "Nişanlılık döneminde gençler baş başa kalmayın, el ele tutuşmayın."; "Müslüman olanla evlenilir, Müslüman olmayanla evlenilmez." (Alevilerle evlilik sorusuna verilen yanıt).³⁴ Yeniden yürürlüğe konulmuş olan ve yoğun talep gören Dini Danışma uzantısı olarak, hacı adaylarını bilgilendirmek için Türkiye'nin yanı sıra Mekke ve Medine'de de iki ayrı hat ile 24 saat hizmet sunulmaya başlandı.³⁵

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın AKP dönemindeki faaliyetleri arasında en fazla tartışmalı olanlardan biri hadislerle ilgili bir çalışma nedeniyle oldu. Diyanet İşleri Başkanlığı'nca 2006'da "Konulu Hadis Projesi" başlıklı, 19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Yavuz Ünal'ın koordinatörlüğünde hadislerin gruplandırılmasını öngören bir çalışma başlatıldı ve kimi olumsuz tepkilere neden oldu.³⁶ 2008 yılında, bu çalışmaların Batı

³⁴ <https://www.yurtgazetesi.com.tr/gundem/alo-fetvayi-bu-fetvalar-kapat-ti-h82043.html>

³⁵ <https://www.sonhaberler.com/hayat/diyanet-fetva-hatti-numarasi-degisti-iste-yeni-numara-alo-fetva-kac-h418132.html>

³⁶ *Milli Gazete* yazarı Mehmet Şevki Eygi bu hususta en eleştirel şahıslardandı: "Diğer bir ayıklama işi de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın üzerine tahmil edilmiştir (yüklenmiştir.) Kadınlarla ilgili olup da feminizme, muasır (çağdaş) kadın anlayışına uymayan bazı hadisler ayıklanacaktır. İnsan inanmak istemiyor, biz Müslümanlar dinimizi "onların" anlayışına uydurmak zorunda mıyız Alın secde görmemiş, bazısı Beyaz Türk yani iki dinli, iki kimlikli, bazısı ateist olan kişiler ve kurumlar birtakım hadisleri istemiyorlarmış ve bu yüzden "ayıklama" yapılacaktır. Onlar namazı da istemiyorlar, orucu ve haccı da istemiyorlar. Onlar ahkam-ı Kur ânıyeyi (Kur ân hükümlerini) istemiyorlar, İslâm ın dünya nizamını istemiyorlar, tek kelimeyle İslâm ı istemiyorlar. Yarın, bu ayıklama işi nerelere kadar da-

basınında “İslam’da devrim” ve “reform” yorumlarıyla yer alması³⁷ tepkileri arttırdı³⁸ ; bunun üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı, “Konulu Hadis Projesi” ile ilgili çalışmanın, “reform”, “revizyon” veya “devrim” gibi nitelendirmelerle tanımlanmasının yanlış olduğunu ve konunun işlenişinde, hadislerin ayet ve hadis bütünlüğü içerisinde izahı yoluna gidildiğini” belirten bir açıklama yaptı.³⁹ Ancak, özellikle Eygi’nin tepkileri durmadı.⁴⁰ Çalışma bütün tepkile-

yanacaktır (19 Temmuz 2006), <https://www.milligazete.com.tr/makale/876094/mehmed-sevket-eygi/hadisler-ayiklanacakmis>

37 “Turkey in radical revision of Islamic texts”, *BBC News*, 26 şubat 2008, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7264903.stm>; “Turkey in radical revision of Islamist texts” *the Telegraph*, 26 şubat 2008, <https://www.telegraph.co.uk/news/world-news/1579949/Turkey-in-radical-revision-of-Islamist-texts.html>; “Turkey strives for 21st century form of Islam”, *the Guardian*, 27 şubat 2008, <https://www.theguardian.com/world/2008/feb/27/turkey.islam>; “Rethinking the Message of Islam”, *Financial Times*, 27 şubat 2008, <https://www.ft.com/content/5b77cb06-e56a-11dc-9334-0000779fd2ac>; “Turkish scholars aim to modernize Islam’s Hadith”, 11 mart 2018, <https://www.csmonitor.com/World/Europe/2008/0311/p01s03-woeu.html>; “Islam: Turkish Theologians Revise Hadith, To Mixed Reactions” 18 mart 2018, <https://www.rferl.org/a/1079657.html>.

38 <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/islamda-reform-kimin-stratejisi-diyamet-isleri-2783yy.htm>

39 “Diyanet: “Konulu Hadis Projesi Çalışmamız, Reform, Revizyon veya Devrim Değil”, <https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/11418/basin-aciklamasi>. Batı basınında çıkan bu haberler üzerine. Prof. Dr. Mehmet Görmez, şu açıklamayı yapmıştı: “Çalışmamız üç ana ekseninde odaklanıyor. Birincisi tarih içerisinde Peygamberimiz’e atfedilen, ancak doğruluğu olmayan hadislerin ayıklanması. İkincisi yanlış olarak yorumlanan sözlerin doğru yorumlanması. Üçüncüsü ise doğru yorumlandığı halde günümüz şartlarında daha iyi anlaşılması için çaba sarf edilmesi. Hadislerin 21. yüzyıla uyumlu hale getirilmesi, İslam’ın teolojik temelinde değişikliğe gidilmesi gibi asılsız ve mesnetsiz iddiaların öne çıkarılması teessürle karşılanmıştır.” <http://www.gazetevatan.com/ahirette-gorusuruz-238747-gundem/> Bu bağlamda görülen en büyük hassasiyet “reform” hususundadır. Tabu niteliğindeki bu tutum yalnız projeye muhalefet edenlerde değil, Diyanet kurumunun o dönemki başkanında bile görülmektedir: “Dinde reform olmaz, ama bizim din anlayışımızı, dini bilgilerimizi sürekli taze tutmamız gerekir” Ali Bardakoğlu, *21. Yüzyıl Türkiye’sinde Din ve Diyanet* cilt II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, 249. İsmail Kara’ya göre, “Diyanet İşleri Başkanlığı her zaman dinde reform tartışmalarının bir tarafında yer alır. Kendine yönelik tenkitleri ise, ‘biz reform değil islah yapıyoruz’ söylemi üzerinden savuşturmaya çalışır.” İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesesle Olarak İslam* 2, Dergah Yayınları, İstanbul 2016, 155.

40 “Fransızların *Eminence Grise* diye bir tabirleri vardır. Şahsı ön plana çıkmayan ismi fazla bilinmeyen lakin işleri perde arkasından yürüten çekip çeviren baş-danışmanlık yapan etkili isim manasındadır. Bizim Diyanet İşleri Başkanlığı’nda böyle bir zât vardır. Bazı özelliklerini sayayım. Çok güçlü bir devlet adamı tarafından oraya yerleştirilmiştir. Ankara ekolüne mensup olduğu söyleniyor, yani Fazlurrahmancı. Takiyye yapıyor yani inanç ve meşrebini gizliyor.” (6 Mart 2009); “Diyanet 80 uzman ile Hadisleri ayıklıyormuş, Diyanet bir devrim yapıyormuş.

Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu ile Kurum'a tahsis edilen ödeneğin aslında her yıl %80'e yakını, gittikçe artan sayılarda istihdam nedeniyle yine pek çok eleştiriye hedef olan personel giderlerine ayrılmaktadır. Ancak, bütçe dışı gelirler göz önüne alındığında, gerçekten Diyanet kurumunun çok geniş imkanlara haiz olduğu aşıkardır.

re rağmen yürütüldü ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 12.07.2011/49 sayılı kararıyla yedi ciltlik bir yayına dönüştü.

Diyanet İşleri Başkanlığı'na bütçeden ayrılan pay, her dönemde büyük eleştirilere neden olmuştur. Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu ile Kurum'a tahsis edilen ödeneğin aslında her yıl %80'e yakını, gittikçe artan sayılarda istihdam nedeniyle yine pek çok eleştiriye hedef olan personel giderlerine ayrılmaktadır. Ancak, bütçe dışı gelirler göz önüne alındığında, gerçekten Diyanet kurumunun çok geniş imkanlara haiz olduğu aşıkardır.⁴¹ İlgili Sayıştay denetim raporu, Diyanet İşleri Başkanlığı Döner Sermaye İşletmesi'nin 2018 yılında 30 milyonluk satışla bir yıl içinde 2 milyon 109 bin lira faiz geliri elde ettiğini ortaya koymaktadır.⁴²

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 2018 yılında yaptığı tahsisler ile Diyanet'in toplam taşınmaz sayısı 2 bin 17'ye yükseldi.⁴³ Hac ve umre organizasyonlarından; yurt içi ve yurtdışındaki kurban kesimlerinden ve sahip olduğu vakıflar üzerinden yaptığı yatırımlardan elde ettiği gelirler de hesaba katıldığında, Diyanet'in ekonomik gücü daha açıkça görülebilir. Ayrıca, Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesindeki en büyük yapılardan biri, Türkiye Diyanet Vakfı'dır. Diyanet İşleri Başkanı tarafından yönetilen Vakıf, dünyanın 145 ülkesinde de eğitim, kültür ve yardım faaliyetleri yürütmektedir.⁴⁴ 1977'de Bakanlar Kurulu tarafından alınan bir kararla Vakfa 'vergi muafiyeti' getirilirken⁴⁵, 2005 yılında yapılan bir düzenleme ile de Vakıf "izin almadan yardım toplayan kuruluşlar" arasına alındı.⁴⁶ Ülke genelinde Türkiye Diyanet

Müslümanlar! Siz kaçınıcı uykudasınız. Maşallah siz yatakta uyuyorsunuz, ayakta uyuyorsunuz, yürürken, konuşurken hep uyuyorsunuz, lakin onlar uyumuyor, gece gündüz çalışarak hadisleri ayıklıyor." (23 Mart 2009)

41 Bu konuda bir haber için bkz. Aram Ekin Duran, "'Diyanet Holding' çığ gibi büyüyor", *DW Gündem/Türkiye*, 13 Eylül 2019, <https://www.dw.com/tr/diyanet-holding-çığ-gibi-büyüyor/a-50375414>

42 <https://www.birgun.net/haber/diyanet-hutbelerinde-faiz-haram-diyor-ama-faiz-geliri-2-milyon-tl-269998>;
<https://t24.com.tr/yazarlar/tayfun-atay/kazanc-kar-faiz-diyane-a-s,23912>

43 https://www.istanbulgercegi.com/vakif-mallari-da-diyane-bir-yilda-bin-281-tasinmaz-tahsis-edildi_193098.html;
<https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/vakiflardan-diyane-mesruta-tahsisi-/908870>

44 <https://tdv.org/tr-TR/kurumsal/>

45 13 Ocak 1978 tarih ve 16168 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanan 20 Aralık 1977 tarih ve 7/14433 sayılı Bakanlar Kurulu kararı

46 05.08.2005 tarih ve 25897 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanan 12 Temmuz 2005 tarih ve 2005/9171 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı

Vakfi'na bağlı 35 kız ve erkek öğrenci yurdu bulunmaktadır.⁴⁷ Vakıf tarafından işletilen ülke genelinde 13 adet sosyal tesis bulunurken, özellikle vakıf bünyesindeki KOMAŞ A.Ş.'nin faaliyetleri dikkat çekicidir.⁴⁸ 1983 yılında Ankara Kocatepe Camii inşaatı ile inşaat sektörüne giriş yapan KOMAŞ A.Ş. bugün itibarıyla hem yurt içinde hem de yurtdışında yüzlerce anahtar teslim cami, müftülük hizmet binası, Kur'an kursu, öğrenci yurdunun yanı sıra okul, iş merkezi, misafirhane, hastane ve otel inşaatları yapmaktadır. Şirket, yıllar içinde inşaat dışında ticaret ve eğitim alanlarında da faaliyet göstermeye başladı. KOMAŞ A.Ş. bünyesinde turizm ve seyahat acenteleri ile İzmir'de Bornova Koleji ve Bayraklı Anaokulu gibi eğitim kurumları bulunuyor. RTÜK'ten yayın lisansı almış "Diyanet" TV kanalı ve matbaa da Vakfın iştirakleri arasındadır.

4. SONUÇ YERİNE...

Diyanet'in Müslümanlık yerine başka dinlerin tercihi edilmesini misyonerlik çalışmaları kabul ederek mücadele açan anlayışı yanı sıra⁴⁹ Diyanet TV'deki "İhtida Öyküleri"⁵⁰ gibi Müslümanlığı seçenler hakkında övücü yayınlar yapılması, Türkiye Cumhuriyeti devletinin dini taraflılığının örneklerinden sadece biridir. Aya Sofya'nın müze statüsünden camiye dönüştürülme kararının uygulandığı törende Diyanet kurumu başkanının kılıç ile hutbe vermesi Osmanlı dönemi çağrışımlarıyla dinin siyasal olarak araçsallaştırılmasının bir göstergesidir. Bu örnekler arttırılabilirse de özellikle Diyanet İşleri Başkanı'nın 2020 Ramazan'ın ilk Cuma'sına tekabül eden 24 Nisan 2020 tarihli hutbenin ve ardından gelen farklı tepkilerin, günümüz Türkiye'sindeki gerek din, devlet ve toplum ilişkileri gerek hukuk, insan hakları ve siyasetteki yansımalarını gözlemleyebilmek için önemli örnekler olduğunu düşünüyorum. COVID-19 dolayısıyla sağlık meselelerine odaklanan hutbede zikredilen, "*Ey insanlar! İslam zinayı en büyük haramlardan kabul ediyor. Lûtîliği, Eşcinselliği lanetliyor. Nedir bunun hikmeti. Hastalıkları beraberinde getirmesi ve nesli çürütmesi. Yılda yüzbinlerce insan gayri meşru ve nikahsız hayatın İslamî literatürdeki ismi zina olan bu büyük haramın sebep olduğu HIV virüsüne maruz kalıyor. Geliniz, bu tür kötülüklerden insanları*

Aya Sofya'nın müze statüsünden camiye dönüştürülme kararının uygulandığı törende Diyanet kurumu başkanının kılıç ile hutbe vermesi Osmanlı dönemi çağrışımlarıyla dinin siyasal olarak araçsallaştırılmasının bir göstergesidir.

⁴⁷ <https://tdv.org/tr-TR/faaliyetlerimiz/>

⁴⁸ <https://www.komas-as.com.tr>

⁴⁹ Dinsel propaganda ve devlet hususunda bkz. Gözaydın 2020: 170-174.

⁵⁰ <https://www.diyamet.tv/ihida-oykuleri>

korumak için birlikte mücadele edelim.”⁵¹ ifadesi, dil ve içerik bakımından değerlendirilmeyi gerektirir ağırlıktadır.

Bu ifade tarzı, Türkiye Anayasası ve Türkiye'nin bir taraf devlet olarak hukuken riayet etmekle yükümlü olduğu uluslararası insan hakları antlaşmaları ve genel olarak evrensel ve bölgesel düzeyde insan haklarını korumaya dair hukuk rejimleri çerçevesinde, özellikle “herkesin eşitlik hakkı” ve “ayrımcılık yasağı” ile açıklıkla bağdaşmayan; üstelik tıbbi olarak aksi ortaya konulmuş bir takım bilimsel tespitler ve olgular göz ardı edilerek kurulmuş, “insan onuru” kavramının da temel bileşenleri arasında bulunan “hukuk önünde eşitlik hakkı”ndan herkesin eşit yararlanması kuralının ihmal edildiği sonucuna yönelinebilecek ve “ayrımcılık yasağı”nın görmezden geldiği yorumlarına varılabilecek bir söylemdir. Verilen tepkilere karşı tekrar tekrar ifade edilen “*Herkes yerini, haddini bilecek!*”⁵² beyanları ise, hiçbir demokratik ilkeyle bağdaşmayacak, “kanun önünde eşitlik”ten “düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti”ne kadar uzanan anayasal hükümler nezdinde sorunlu bir ifadedir. Tabii ki yalnız bu olayla sınırlı kalmayıp; her eleştirel tavra karşı yargısal yollara başvurulması da gerek demokrasinin temel taşlarından “çoğulculuk” ilkesine gerek “hukuk devleti” anlayışına tamamen ters bir otoriter devlet refleksi olarak görülebilir.

Diyanet kurumunun bu haliyle değil sekülerlik anlayışı içinde, laik yaklaşımla dahi bağdaştırılması zordur. Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme sürecinde laikliği ön planda tutarak demokrasiyi zedelemiş olduğu, geniş halk kitlelerinin baskı altında tutulmuş olduğu bir gerçektir. Ancak günümüzde bir tehlike de, yukarıda da örneklendiği üzere, bir dini pratiğin ve onun ahlak kurallarının, resmi kurallara, devletin kurallarına dönüştürülmesinde yatmaktadır. Oysa günümüzün demokratik siyasal toplumu içinde çeşitli toplulukların eridiği bir kazan (*melting pot*) olmak yerine farklı grupların yan yana yaşamasıyla oluşmuş bir mozaiktir.

Din kaynaklı özellikle de İslami siyasal akımların, ekonomik, toplumsal ve siyasal düşünceler içeren öbür siyasal akımlara göre çok önemli bir özelliği, aynı zamanda bir din ve ibadet sistemi oldukları için eleştirilemeyen,

⁵¹ <https://www2.diyamet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Sayfalar/Hutbeler-Listesi.aspx> (erişim tarihi: 17 Mayıs 2020)

⁵² <https://www.yenisafak.com/gundem/cumhurbaskani-erdogandan-ankara-ba-rosuna-herkes-haddini-bilecek-3536791> (erişim tarihi: 17 Mayıs 2020); <https://www.aa.com.tr/tr/politika/cumhurbaskani-erdogan-bu-zorlu-surecten-alninizin-akiyla-cikmayi-basardik/1820109> (erişim tarihi: 17 Mayıs 2020)

tartışılmayan, olduğu gibi kabul edilmesi gereken sistemler olduğu kanaatinin hakim olmasıdır. Bu olgu yan yana yaşamayı güçleştiren faktörlerden biri olmasına karşın, Batı sisteminden alınabilecek en önemli kurum olan demokrasi yapısı içinde tüm toplulukların beraberce var oluşları sürdürülebilir.

Tüm bu veri ve olgular çerçevesinde değerlendirildiğinde Diyanet İşleri Başkanlığı, Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiye devletinin ideolojik bir araç olarak benimsediği kurumlardan biri olarak tebarüz etmektedir. Tüm yapılarda olduğu gibi Diyanet kurumu da kendisini biçimlemeye çalışmış olan iktidarlara rağmen bir yandan kendi dinamiklerini üretmiş; öte yandan lağvedilerek dini hayatın cemaatlere terk edilmesi önerisinin toplumsal anlamda bir karşılığının olmayacağı kadar anlam ve önem kazanmıştır. Bununla birlikte kurumun statükosuna sıkıca bağlı kalmaması, ciddi bir yeniden yapılanmaya gidilmesi gerekmektedir; zira çağdaş demokratik devlette siyasi iktidarı kullanan ve kendilerini toplumun temsilcileri olarak sunanların, sosyal *corpusun* istemlerini göz ardı edebilmesi mümkün değildir. Reel durumlarla birlikte, son tahlilde, demokratik bir toplum yaratabilmenin başta gelen önkoşullarından biri olan laikliği, süreç içinde tüm uzantılarıyla gerçek anlamıyla gerçekleştirebilmek yolunu seçmek hedefinden şaşmamak da muhayyel bir idealin olmazsa olmazlarından. Türkiye siyasetinde Diyanet kurumunun varlığı reel siyasetin bir parçası olduğu da aşikardır. Ancak tekel olarak muhafaza edilmesinde ısrarcı olunması, siyaseten demokratik bir yapının gerekleriyle uyumsuz. Çoğulcu, demokratik, siyaseten liberal bir yaklaşımın gereği, inanç hak ve özgürlüğünün farklı anlayışların talepleri doğrultusunda biçimlenecek yapıların tesisine siyasi ve hukuki imkanların sağlanmasıdır. Herhangi bir inanç grubunun, devletin kendileri için biçtiği tanımlarla ibadet yerlerini ve ritüellerini biçimlendirmek zorunda bırakılması; bunların devlet tarafından ayrımcılığa maruz kalması uluslararası hukuk ve adalet nezdinde kabul edilemez durumlardır. Devletin görevi gerektiğinde, gerek hak ve özgürlükler rejimi gerekse hukuk devleti ilkeleriyle bağlı olarak, kamu düzenini sağlamaktan ibaret olmalıdır.

Türkiye siyasetinde Diyanet kurumunun varlığı reel siyasetin bir parçası olduğu da aşikardır. Ancak tekel olarak muhafaza edilmesinde ısrarcı olunması, siyaseten demokratik bir yapının gerekleriyle uyumsuz.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Ahdar, Rex & Ian Leigh (2005). *Religious Freedom in the Liberal State*. Oxford - New York: Oxford University Press.
- Akgündüz, Murat (2002). *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık*, İstanbul: Beyan.
- Asad, Talal (2003). *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*, Stanford, California: Stanford University Press. (Türkçede yayınlanmıştır: Talal Asad, *Sekülerliğin Biçimleri: Hıristiyanlık, İslamiyet ve Modernlik* (çev. Ferit Burak Aydar), İstanbul: Metis Yayınları, 2007).
- Casanova, Jose (1994). *Public Religions in the Modern World*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Davidson, Andrew (1998). *Secularism Revivalism in Turkey: A Hermeneutic Reconsideration*, New Haven – London: Yale University Press (Türkçede yayınlanmıştır: Andrew Davidson, *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik* (çev. Tuncay Birkan), İletişim Yayınları, İstanbul 2002).
- Davison, Andrew (2003). "Turkey, a 'Secular' State? The Challenge of Description", in Sibel Irzik – Güven Güzeldere(ed.s), *Relocating the Fault Lines: Turkey beyond the East-West Divide* (special issue of The South Atlantic Quarterly 102:2/3) 333-350.
- Demir, Ebru (2014). "Foucault'da İktidarı Yeniden Düşünmek", *Birikim*. <https://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/541/foucault-da-iktidari-yeniden-dusunmek#.XaBiqS2Q23U>
- Gözaydın, İştar (2013). "Ahmet Davutoğlu: Role as an Islamic Scholar Shaping Turkey's Foreign Policy" in Nassef Manabilang Adiong (ed.): *Islam and International Relations: Diverse Perspectives*, Cambridge Scholars Publishing, 50-59.
- Gözaydın, İştar (2014). "Management of Religion in Turkey": *the Diyanet and Beyond*" in Özgür Heval Çınar & Mine Yıldırım (ed.s): *Freedom of Religion and Belief in Turkey*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 10-35.
- Gözaydın, İştar - Ahmet Erdi Öztürk (2018). "A Frame for Turkey's Foreign Policy via the Diyanet in the Balkans", *Journal of Muslims in Europe*, 7: 3.
- Gözaydın, İştar (2020). *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, İstanbul: İletişim yayınları.

- Kara, İsmail (2008/2017). *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam I*, İstanbul: Dergah Yayınları (8. Baskı).
- Kuru, Ahmet T. (2009). *Secularism and State Policies toward Religion: The United States, France and Turkey*, New York: Cambridge University Press. (Türkçede yayınlanmıştır: Ahmet T. Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye*, Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul 2011).
- Maritato, Chiara (2020). *Women, Religion, and the State in Contemporary Turkey*, Cambridge, UK; New York, NY-USA: Cambridge University Press.
- Mert, Nuray (2020). "AK Partisi'nin bundan başka bir şey olması mümkün müydü?" (Polat S. Alpman ile söyleşi I). <https://birikimdergisi.com/guncel/10152/ak-partisinin-bundan-baska-bir-sey-olmasi-mumkun-muydu>
- Poulton, Hugh (1997). *Top Hat, Gray Wolf, and Crescent*, Washington Square-New York: New York University Press (Türkçede yayınlanmıştır: Poulton, Hugh. *Silindir şapka, bozkurt ve hilal* (çev. Yavuz Alogan), Sarmal Yayınevi, İstanbul 1999).
- Sancar, Serpil - Mine Yıldırım, Özgür H. Çınar, Zehra Yılmaz, Hilal Arslan (2018). *Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Haritalama ve İzleme Çalışması*, Ankara: Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği (CEİD) yayınları, 24-26.
- Sunar, İlkay (1987). "State and economy in the Ottoman Empire", in . Huri İslamoğlu-İnan (ed.) *The Ottoman Empire and the World-Economy*, New York: Cambridge University Press.
- Taylor, Mark C. (ed.) (1998). *Critical Terms for Religious Studies*, Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Yakut, Esra (2005). *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul: Kitap Yayınevi.

LİBERAL PERSPEKTİF ANALİZ

Sayı: 18 • Şubat 2021

TÜRKİYE, DİYANET, SEKÜLER BİR LİBERAL DEMOKRASİ

Prof. Dr. İştar Gözaydın

Çankaya Mahallesi Atatürk Bulvarı No: 160 D: 10, Çankaya, Ankara

(312) 213 24 00 www.oad.org.tr info@oad.org.tr

[f](https://www.facebook.com/ozgurlukarastirmalari) ozgurlukarastirmalari [t](https://twitter.com/ozgurlukar) ozgurlukar